

ԱՐԱ ՄԱՐԿՈՍ

ՊՐՈՎԱԴԻԱՅԻ ՀԻՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂՈՒԹԸ ԵՎ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Քրքական տիրապետության շրջանին, Բուլղարիո գանազան քաղաքներուն մեջ կային հին հայկական գաղութներ, որոնք ապրած են դարերով և հետո անոնցմե ոմանք, քաղաքական և տնտեսական պատճառներով, անհետացած են, թողլով մշակութային հիշատակարաններ, գրավոր սակավաթիվ աղբյուրներ և ավանդություններ իրենց երկարամյա գոյության մասին:

Բուլղարիո մեջ այսպիսի քաղաքներն մին է Պրովադիան, ուր գոյություն ունեցած է ուշագրության արժանի հայ գաղութ մը իր եկեղեցիով:

Պրովադիան կգտնվի Հյուսիս-արևելյան Բուլղարիո մեջ, 50 կիլոմետր դեպի արևմուտք ծովեզերյա Վառնա քաղաքեն: Քաղաքին դիրքը շատ նկարագրիչ է, Պրովադիա գետի հովտին մեջ, որուն երկու կողմերեն կբարձրանան սեպ ժայռեր: 1829-ին, երբ ռուսական բանակի թղթակից Վիկտոր Տեպլակովը այցելած է Պրովադիա, հիացած է քաղաքին ռոմանտիկական դիրքին վրա և զայն բաղդատած է Հյուսիսային Կովկասի Պյադիգորսք քաղաքին հետ:

Պրովադիան կառուցված է իբր ուշ հռոմեական-բյուզանդական ամրոց: Բուլղարական առաջին և երկրորդ թագավորություններու ժամանակ ալ եղած է զինվորական կարևոր բերդ մը Օվչ անվան տակ: Քաղաքը եղած է վաճառականական կեդրոն, իշխանական և արքեպիսկոպոսանիստ վայր: Թուրքե-

րը այս բերդը մեծ ջանքերով գրավեցին 1388-ին, այնտեղ ձգեցին փոքր պահակազորք մը և զայն կոչեցին Տաշհիսար:

Քաղաքի մասին ավելի լայն տեղեկություններ կան Քրքական տիրապետության շրջանին: Այստեղեն անցած են բազմաթիվ պաշտոնատարներ և ճանապարհորդներ, որոնք տեղեկություններ կուտան քաղաքի մասին: Լեհեր Օգլինովսկին (1557), Պարանովսկին (1559), Օսլինսկեմը (1636), Վոյցեխ Մյասկովսկին (1640), նույնպես և թուրք ճանապարհորդներ էվլիա Չելեպին (1651) և Հաջի Կալֆա (Ժէ դարի կիսուն), կաթոլիկ միսիոնարներ Պետր Բոգդան Բակշիշը (1640), Ֆիլիպ Ստանիսլավովը (1659), ռուս գնդապետ Լեն (1793) և ուրիշներ: Այս տեղեկություններեն հայտնի կըլլա, թե Պրովադիան ԺՁ, Ժէ և ԺԸ դարերուն մեծ քաղաք եղած է:

Իվան Ռադով բուլղար քահանան, Պրովադիա քաղաքի Քրքական տիրապետության վերջին տասնամյակի մասին իր հիշատակներուն մեջ կըսե. «Այժմյան բուլղարական Ս. Նիկոլա եկեղեցիեն 20 մետր դեպի հյուսիս կգտնվի հին ավերակ եկեղեցիի մը խորանին կամարը, որու մասին ժողովուրդը կըսեր, թե հայկական եկեղեցի է եղեր»¹:

¹ Иконов Ив. К. Радов, „Няколко думми за старините в Провадия“, „Известие на Варненското археологическо дружество“, том V, 1912, стр. 34.

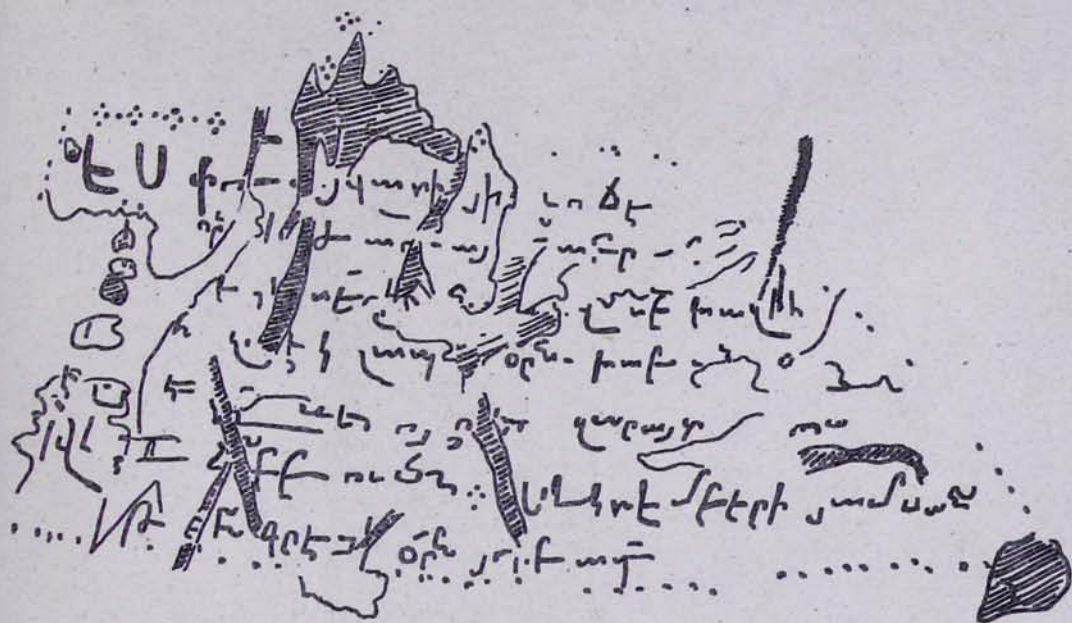
Այս հոգվածին մեջ, անտիպ տեղեկություններու հիման վրա, պիտի աշխատինք Պրովագիա քաղաքի հին հայկական գաղութի ճշգրիտ պատկերը տալ:

1. Պրովագիայի մասին մեզ ծանոթ ամենահին գրավոր տեղեկությունը Սիմեոն դպիր Լեհացիինն է, որ 1608-ին անցնելով այս քաղաքին, իր ճամբու նոթերուն մեջ կգրե. «Կային անդ յոլով հայք տնով, ունէին և ժամանակ մի տնակ, երկու երէց, մին հաբեղայ կայր»²:

2. Սև ծովու եզերքին գտնվող միջնադարյան Նեսեբր (Մեսեմպրիա) քաղաքին Ս. Ստեփանոս եկեղեցիին պատին վրայ կան ժէ

3. Թաթար-Բաղարըք քաղաքի հայկական եկեղեցիին մեջ մինչև 1946 թվականը պահված էր ձեռագիր Ավետարան մը, որուն վերջին էջերուն վրա հիշատակարան մը կար գրված 1687-ին, հետևյալ բովանդակությամբ.

«Արհնութիւն Հօր և Որդոյ և Հոգւոյն Սրբոյ որ զըթացաւ առ արարածս և առաքեաց զՄիածին Որդին ի փրկութիւն մարդկան, զի զոր տեսին աչօք զանազան նշանս զոր կատարեաց Տէր և աստուածախօս մատենիս սյս, Աւետարանիս Քրիստոսի, ստանալով զայս իւր արդար վաստակօք և մեծագոյն յուսով փափաք եղև տէրունական բանին, որ

Նկար 1.—Նեսեբր քաղաքի Ս. Ստեփանոս եկեղեցիին պատին վրայի փորագրությունը

և ժԸ դարերեն մնացած բաղմաթիվ փորագրություններ, որոնց մեջ նաև հայկական արձանագրություններ: Այդ արձանագրություններեն մեկուն մեջ կկարդանք հետևյալը.

«Նս Փռայվատիյի Խոնէ տէր ... ծառայ Աբր[ահամ] եկի զսբ. Խաչիւ....ն ...չ[որ] էլչապ[րի] օրն. Խաբ...էլ... է սեն ոյ որ ետ զարայտ պա քվկ. ՌձԺԹ-ումն սեկտեմբերի յամսան... Թ գրէցի օրն յուրբաղ» (Նկար 1):

Այս արձանագրութենեն կտեղեկանանք, որ 1663 սեպտեմբեր 9-ին, ուրբաթ օր, պրովագիացի Խոջա Աբրահամ այցելած է այս Նեսեբր քաղաքը:

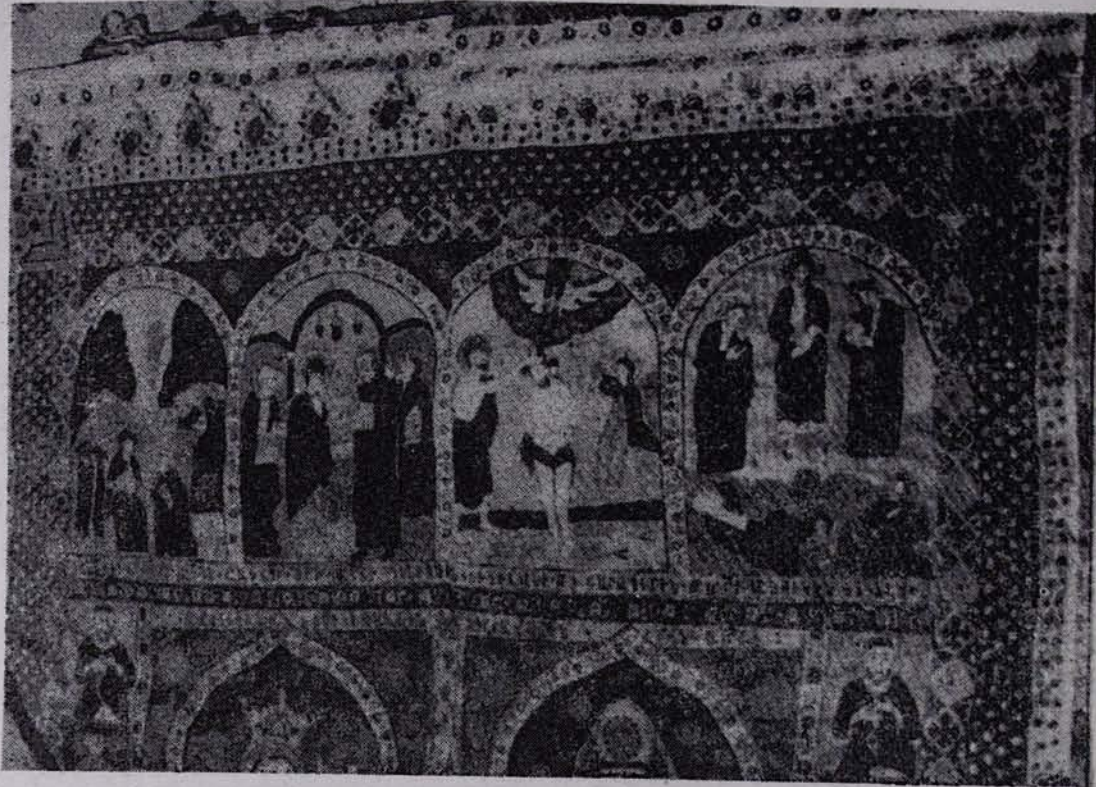
Աւետարանի որ ունիցի զառակ ի Սիոն ընդունէաք ի վերին Նրուսաղէմ: Արդ, այս..... առ զայս անշատեղ ըզյիշատակ Սուրբ Աւետարանս իւր հալալ արդիւնիցն իւրեանց հոգւոյն... և քոյրն իմ Թարխանկ և զմայրն իմ զԱնամն և զԼոդակիցն իմ զՍուրխաթն և զեղբայրն իմ զՅովսէփն և զեղբայրն իմ Յովանէսն և զեղբայրն իմ Աղաբէկն և զքոյրն իմ Գուգատան և զԽանդատայն և զորդիքն իմ զԱնտոնն և զԱբրահամ դուստրն իմ Գուգատայն հանդերձ ամենայն զարմօք և արեան մերձաւորօք, ամէն: Արդ, արար զայս Սուրբ Աւետարանս Խօճայ Բէկս Խնդիկ յիշատակ ի քաղաքն Փռավաս, ի դուռն Սուրբ Ստեփանոս եկեղեցւոյն, ի ձեռն և վայելումն Տէր Անթոն քահանային, ի Հայոց թվին ՌՃԼԶ, ի հայրապետութեան Տեառն Նդիազար կաթո-

² Սիմեոն դպիր Լեհացայ «Ուղեգրութիւն», «Հանդես ամսօրյա», 1932, էջ 467:

ղիկոսի ի Սրբոյ էջմիածնի: Ոչ ոք ունի իշխանութիւն զայս ծախելոյ և կամ գրաւական դնելոյ և կամ ի սուրբ եկեղեցւոյ հանելոյ...»³:

Այս հիշատակարանն կտեղեկանանք, որ 1687-ին Պրովադիայի հայերը ունեին իրենց եկեղեցին Ս. Ստեփանոս անունով, որուն նվիրված է եղեր այս ձեռագիր Ավետարանը հոգաւ Բեկ Խնդիկի կողմէ, իր և իրեններու հիշատակին: Եկեղեցւոյ քահանան Տ. Անտոնն

քանի մը հիշատակարաններ Պրովադիայի հայ գաղութի մասին: «Յայսմաւորք»-ը տպւած է 1706-ին Կոստանդնուպոլսո մեջ: Հիշատակարանները գրված են վերջին երկու էջերուն վրա և մելանով: Ձեռագրերը կապականին տարբեր մարդոց: Հնագույն հիշատակարանը գրված է 1747-ին, իսկ նորագույնը 1775-ին: Հիշատակարաններն մին անթվա կիր է: Հիշատակարանի բովանդակութենէն

Նկար 2.—Պրովադիայի Ս. Ստեփանոս եկեղեցիի 1768 թվականի վարագույրը

էր, իսկ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը՝ Եղիազար (1682—1691):

4. 1769 թվականի ձեռագիր Ավետարանի մը հիշատակարանին մեջ կկարդանք, որ Ավետարանը գրված է ձեռամբ Մարմանուկ գրչին, Քուրշումլու խանի մեջ, Կոստանդնուպոլսո, և նվիրված Ս. Տոբեփանոս եկեղեցիին ի Պրովադիա»⁴:

5. Շումեն քաղաքի հայկական եկեղեցւոյ մեջ կգտնվի հին «Յայսմաւորք» մը, ուր կան

հայտնի է, որ «Յայսմաւորք»-ը կպատկանի Պրովադիայի հայոց եկեղեցիին: Ստորե կրեւրենք այդ հիշատակարանները.

1747-ի հիշատակարանը. «Ծն, տիրացու Եղիայ, որ եկի Փրոնայվատի ի դուռն Սուրբ Ըստեփանոսին թվին ՌՃՂԶ և յունիսի զամսոյ Բ-ին ըստ այնմ Սուրբ Սաղիմայ գործոյն համար: Վասն այն գրեցի զայս գիրս զի ի դիպօղ ժամոյս յիշեսցես մեզ ի մէջ տաճարիս և դուր յիշեալ լիշիք առաջի Աստուծոյ»:

Սույն հիշատակարանն հայտնի է, որ 2 հունիս 1747-ին Պրովադիա ժամանած է մի ոմն տիրացու Եղիա Ս. Երուսաղեմեն, կարգ մը եկեղեցական գործերու կարգադրութեան համար:

3 Ն. Գաապյան, «Պրովադիայի հայոց եկեղեցին», «Վիթշ—Արարատ» տարեգիրք, Սոֆիա, 1936, էջ 312—313:

4 Ն. Գաապյան, «Բուլղարահայ անհետացած գաղութներու մասին», «Երեւան» թերթ, թիվ 991, Սոֆիա, 1959:

1752-ի հիշատակարանը «Թվին ՌԲՃԱ-ին հոկտեմբերի 7-ին որ ես, մահտեսի Սարգսի որդի մեղաւոր անարժան Տէր Յակոբս գրեցի այն օրն օրհնութեայ»:

Կնշանակէ, որ 4 հոկտեմբեր 1752-ին քահանա ձեռնադրված է Հաջի Սարգսի որդի Հակոբը:

1771-ի հիշատակարանը. «Թվին ՌՄԻ, յամսեանն յուլիսի ԻԼ-ին, ես, Կոստանդի որդի Մովսեսըս կամ Ամիրխանի որդի Մաթոսըս սարկաւագ եղանք: Տէր իմ Յիսուս, բարեխօսութեամբ Սրբոյն Ստեփանոսի, մեղի շնորհք և իմաստութիւն տացէ և բարի վալելում տացէ, ամէն»:

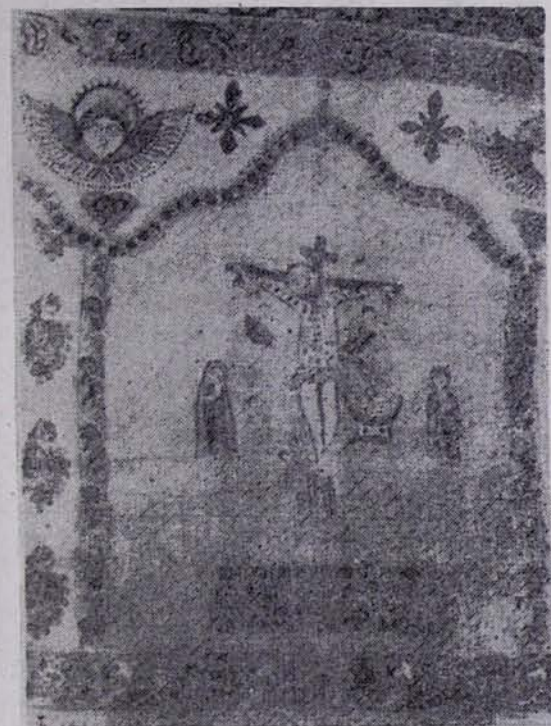
1772-ի հիշատակարանը. «Թվին ՌՄԻԱ, Աստուածածնի մեռելոց օրն, որ ես, Տէր Օվանէսի որդի Պօղոսըս սարկաւագ կարգուեցայ: Սուրբ Ստեփաննոս իւր շնորհք և իմաստութիւն տացէ և զՍուրբ Աստուածածնին իւր բարեխօս եղիցի, ամէն»:

1772-ի հիշատակարանը. «Թվին ՌՄԻԱ, յուլիսի... Մ... ի որդի անարժան... ք»:

1775-ի հիշատակարանը. «Թվին ՌՄԻԱ, որ ես, լուսահոյգի Տէր Օվանէսի որդի Պօղոսըս Սուրբ Ըստեփաննոսին կարգն փափաքով առի: Օվ որ կարգայ, հայրք և եղբայրք, ձեզ աղաչեմ, ասէք Յիսուս Քրիստոս որպէս ետուր առաքելոցն շնորհք, տուր և սակաւ

Նկար 4.—Պրովադիայի հայոց Ս. Ստեփանոս եկեղեցին գտնված 1708 թվակիր մարմարյա տապանաքարը

Նկար 3.—Պրովադիայի Ս. Ստեփանոս եկեղեցիի 1807 թվականի վարագույրը

արժան ծառայի քո Պօղոսին, ամէն: ՌՄԻԻ յուլիսի 14»:

Սույն հիշատակարանն հայտնի է, որ 1775-ին Տ. Օվանէսի որդի Պօղոսը քահանա ձեռնադրված է Պրովադիայի Ս. Ստեփանոս եկեղեցիին վրա: Պօղոս նույն անձն է, որ հիշված է չորրորդ հիշատակարանին մեջ, որպէս սարկավագ նույն եկեղեցիին:

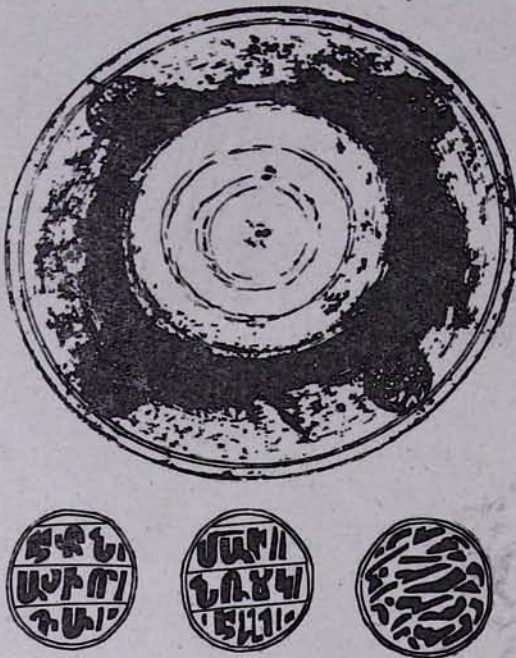
Անթվակիր հիշատակարան. «Նոյեմբերս ԻԳ-ին Գրիգորի սքանչելագործին...»:

Հիշատակարանը թերի է:

6. Շումենի մեջ կգտնվին նույն եկեղեցվո խորանի երկու վարագույրներ, որոնք ժամանակին կպատկանեին Պրովադիայի հայկական եկեղեցիին: Անոնց վրա կան շատ լավ պահված արձանագրութիւններ:

1768-ի վարագույրին վրա. «Յիշատակ է վարագոյրս մահտեսի Ծահրնի որդի մահտեսի Պետրոսին և Տիւանի որդի Հայրապետին որդի մահտեսի Մանուկին: Նա տպել ի դուռն Սուրբ Ըստեփաննոսին, ի քաղաքն Փրբովատին, թվին ՌՄԺէ» (նկար 2):

1807-ի վարագույրին վրա. «Յիշատակ է վարագոյրս հօւլպէցի հանգուցեալ Աւետիքին

Նկար 5.—Պղնձե պնակ 1718 թվականին

և որդոցն Կարապետին և Ըստեփանին ի դուռն Բռավատու Սուրբ Ըստեփանոսայ, թվին ՌՄԾԶ-ին» (նկար 3):

7. Պրովադիայի հայոց եկեղեցին պեղված ժամանակ, խորանի առջև գտնվեցավ արծա- նագրյալ մարմարյա տապանաքար մը 1,8 մ. երկայնքով, 0,6 մ. լայնքով և 0,3 մ. հաստու- թյամբ: Տապանաքարը ներկայիս կգտնվի Պրովադիայի քաղաքական թանգարանին մեջ 328 համարի տակ (նկար 4):

Տապանաքարը ունի ուղղանկյուն ձև: Վերի ծայրը կա հայկական ոճով խորաքանդակ մը, հին Հայաստանի մեջ գտնված քանդակներուն նման: Վարի ծայրը եղբրված է շրջանակաձև, բարձր փորաքանդակով մը, որուն վերի ծայրը նմանցված է բարձրաքանդակ արա- բեսկի: Կան երկու բարձրաքանդակ նոճիներ, որոնց միջև ծաղկաման մը՝ սմբուլներով և կակաչներով: Անոնց վերևը կա 12 տողանոց հետևյալ փորաքանդակ արձանագրությունը. «Ես Սևեր որդի Պողոս գրեցի: Այս է տապան հանգստեան Դափանցի որ զոչի գեղն Ագա- րագի Ովանէսի որդի խոզազն որ փոխեցաւ ի կեանս: Թ ՌՃՄէ»: Արձանագրության մեջ կան կապեր: Գրերու մեծությունն է 3—8 սմ.: Տապանաքարը կպատկանի Հով- հանեսի որդի Դուկասին, ծնած Ագարակ գյուղ (Դափանի շրջան), գաղթած Պրովադիա և այնտեղ մեռած ու թաղված:

8. Վառնայի հնագիտական թանգարանին մեջ կգտնվին երկու պղնձյա պնակներ հայ-

կական արձանագրությամբ, 1718-են, հա- մարակալված E III 122, 123 (նկար 5): Պնակները գտնված են Պրովադիայի մոտա- կա Տոպրինա գյուղին (Զիզդարբոյ): Շինված են պղնձի հաստ թերթի և ճախարակ մեքե- նայով աշխատված զարդաքանդակներ ունին և երկուքն ալ կկրեն միևնույն արձանագրու- թյունը՝ «էքնայի որդի Սիմահն, ՌՃԿէ»: Ու- ռեմն, այդ պնակները պատրաստված են Սի- մա անունով հայու մը համար:

Վերև հիշված գրավոր և առարկայական փաստերը կհաստատեն, որ Ժէ—ԺԹ դարե- րուն Պրովադիայի մեջ գտնված է կարևոր հայկական գաղութ մը իր եկեղեցիով, 1608 թվականին: Հին Հայկական եկեղեցին կոչ- ված է Ս. Ստեփանոս:

Շատ հավանաբար Պրովադիայի հայկա- կան եկեղեցին քանդված է 1828—1829-ի ռուս-թրքական պատերազմին: Այն ժամա- նակ քաղաքը այնքան վնասված էր թուրքե- րու ուժակոծութենեն, որ ավերակի վերած- ված էր⁵:

Ժամանակին բուլղար հոգևորականությու- նը դիմեր է Պոլսո հայոց Պատրիարքարան խնդրելով, որ հայոց եկեղեցիով տեղը հանձ- նվի բուլղարներուն, որովհետև տեղվույն հայերը ցրված են, իսկ եթե անոնք վերադառ- նան կամ բազմանան, կխոստանան անոնց համար հարմար վայր տրամադրել իբր աղո- թատեղի: Այս պայմանով Պատրիարքարանը կուտա իր հավանությունը:

Ըստ մեր պրպտումներու արդյունքներուն, Պրովադիայի հայերը 70—80 տնվորն ավելի չեն եղած, շուրջ 350—400 հոգի: Անոնք զբա- ղած են վաճառականությամբ և արհեստնե- րով: Նյութական վիճակին եղած է լավ: Մա- նոթ վաճառական մը եղած է Սարգիս Չոր- պաճին ի՞նչ դարուն:

Պրովադիայի հայ գաղութը կազմված էր մասամբ Ղրիմի Կաֆա քաղաքեն գաղթած հայերի և մասամբ ալ Փոքր Ասիայեն գաղ- թած հայերի, որոնք, փախչելով Զալալիներու խռովություններեն, եկած էին այստեղ հաս- տատվելու:

Այս դեպքերու մասին թանկագին տեղե- կություններ կուտա Գրիգոր Դարանաղեցին. «Ես ի սաստիկ սովոյ լեռկարությունամբ զորա- նալոյն ցրուեցաւ ամենայն բազմութիւն ժո- ղովորդեան հայոց և տաճկաց, որ անդ հաւա- քաւ էին գալով յայնկոյս ծովոյն, որ օթայա- խացիք կոչէին իւրեանքն կաֆացիք: Եւ ի լի-

5 Н. Епанчин, «Очерк похода 1829 г. в Европейской Турции», т. II, С. Петербург, 1906 г., тр. 212—215.

6 Դոկլ. Հ. Մաճուկյան, «Պրովադիայի հայոց եկե- ղեցին», «Բալկանյան մամուլ» շաբաթաթերթ, № 192, Սոֆիա, 1934:

նեւ սովին ոմանք յԸստամբօլ եկին և ոմանք ի Թրակիա, որ Ուոռմէլ ասի, ի Վառնայու անցանելով մինչև ի Պէլլորդատ, մինչև ի Պուղտանաց աշխարհն և ի լեհացն»⁷:

Ուրեմն, պետք է ընդունիլ, որ Սիմեոն դպիր լեհացիի կողմէ 1608-ին հիշված Պրովադիայի հայ գաղութը կազմված էր 1605-ին Կաֆային գաղթած հայերէ, որոնք Վառնային անցած ու ցրված են մինչև Բելգրադ: Այս

7 «Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետի Կամախնցոյ կամ Դարանաղցոյ», Երուսաղեմ, 1915, էջ 95—96:

ճամբուն վրա անոնք չէին կրնար չգաղթել Պրովադիա, որ այն ժամանակ առևտրական բարգավաճ բաղաբ էր: Գաղութը բաղմացած է հետագային Փոքր Ասիային գաղթող հայերով ալ, մասնավորապես ժէ դարու առաջին կիսուն Արեւելյան Հայաստանի մեջ Թուրքիո և Պարսկաստանի միջև տեղի ունեցած շարունակական պատերազմներու ընթացքին: Պրովադիա հայեր եկած են նաև ժԸ դարուն, հավանաբար առավելապես Պարսկական Հայաստանէն:

